

**DAN IS HET
AARDSE LEVEN GOED**

DAN IS HET AARDSE LEVEN GOED

THEOLOGISCHE OPSTELLEN AANGEBODEN AAN DR. AD VAN DER DUSSEN

BIJ ZIJN AFSCHEID ALS DOCENT
VOOR DE NEDERLANDS GEREFORMEERDE
PREDIKANTENOPLEIDING
EN AAN DE THEOLOGISCHE UNIVERSITEIT
KAMPEN

ONDER REDACTIE VAN

JAAP DEKKER
KEES DE GROOT
JAN VAN HELDEN

Buijten & Schipperheijn *Motief*
Amsterdam

TU-Bezinningsreeks, 22
© 2019 Buijten & Schipperheijn, Amsterdam
ISBN 978-94-6369-058-4
Vormgeving: Aperta, Jan Johan ter Poorten
Foto omslag: Shutterstock
Foto pag. 2: © Wouter Muskee Photography

Behoudens uitzonderingen krachtens de Auteurswet van 1912 mag niets uit deze uitgave worden veelevoudigd, opgeslagen of openbaar gemaakt, op welke wijze dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever. Voor het maken van kopieën uit deze uitgave, ook voor zover toegestaan door de Auteurswet, zijn vergoedingen verschuldigd. Voor betaling van vergoedingen en voor toestemming voor het overnemen van gedeelten in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken wende men zich tot de uitgever, Postbus 22708, 1100 DE Amsterdam Zuidoost.

INHOUD

Woord vooraf	7
Lijst met afkortingen	10
1 Gereformeerde deugdethiek	13
<i>Ad de Bruijne</i>	
2 Jezus Christus, Bijbel en hermeneutiek	25
<i>Hans Burger</i>	
3 Het vooruitzicht van een goede maaltijd	37
Eten en drinken als evangelie in het boek Jesaja	
<i>Jaap Dekker</i>	
4 Ad van der Dussen als prediker van het goede leven	51
<i>Kees de Groot</i>	
5 Wie is er nu eigenlijk solidair met wie?	63
Gereformeerde theologie in de moderne cultuur	
<i>Jan van Helden</i>	
6 ‘Wij leven in het voorlaatste en geloven het laatste’	75
De waardering van het aardse leven bij Dietrich Bonhoeffer	
<i>Gerard den Hertog</i>	
7 Gebed, genezing, schuld, lijden	87
<i>Barend Kamphuis</i>	
8 De wereld als ruimte van Gods komen	97
<i>Kees van der Kooi</i>	
9 Op weg naar evangelisch-gereformeerde kerken	109
<i>Teun van der Leer</i>	

10	Gesprek over de predestinatie	121
	John Wesley en de gereformeerden	
	Hans Maris	
11	Wijsheid, een spanningsvol fenomeen	135
	Over Agur, Spreuken en het pleidooi voor 'theologie als wijsheid'	
	Jan Mudde	
12	Theologie als bijdrage aan het kerkelijk leven	147
	Johan Schaeffer	
13	Verdiepende ontmoeting	159
	Normativiteit en subjectiviteit in het narratieve pastoraat	
	Job Smit	
14	Goed leven doe je samen	171
	Peter Strating	
15	Wet en evangelie in de catechismi van Luther en Jud	181
	Daniel Timmerman	
16	Mentaliteit, Buber en het echte gesprek	193
	Peter van Veen	
17	Christus is niet gepensioneerd	207
	Voorbede en verzoening als activiteiten van de levende Christus	
	Jan Veenhof	
	Bibliografie	219
	Personalia auteurs	231

WOORD VOORAF

Ter gelegenheid van zijn afscheid als docent systematische theologie bieden wij onze gewaardeerde collega en vriend Ad van der Dussen (geb. 1951) graag deze bundel aan, onder de titel *Dan is het aardse leven goed*. Deze titel is ontleend aan een bekend lied van Jan Wit¹ en geeft uitdrukking aan wat voor Ad een belangrijke focus in zijn onderwijs en theologische publicaties is. Theologie moet raken aan de concrete werkelijkheid van het leven. En theologie moet ook dienstbaar zijn aan een goede manier van leven. Meer dan twintig jaar is Ad voor de Nederlands Gereformeerde Kerken betrokken geweest bij de begeleiding en opleiding van toekomstige predikanten.

‘Het maakt mij niet uit wie de Landelijke Vergadering tot mijn opvolger benoemt, als het Ad van der Dussen maar wordt.’ Henk Smit (1930-2001) was vrij uitgesproken over wie de beste kandidaat zou zijn om hem na zijn emeritering op te volgen bij de Theologische Studiebegeleiding (TSB). Na zijn kandidaatsopleiding aan resp. de Rijksuniversiteit Utrecht en de Theologische Universiteit te Apeldoorn (TUA) was Ad in 1977 begonnen als predikant van de Nederlands Gereformeerde Kerk te Hardinxveld-Giessendam. In 1983 werd Haarlem zijn kerkelijke standplaats, die hij in 1988 verruilde voor Eindhoven. Naast zijn werk als gemeentepredikant voltooide hij in 1983 zijn doctoraalstudie aan de Vrije Universiteit te Amsterdam. Zijn scriptie wijdde hij aan de visie van prof. dr. H.J. Jager op de rechtvaardiging. In 1993 promoveerde Ad aan dezelfde universiteit op de revivaltheologie van Charles Grandison Finney (1792-1875), onder begeleiding van prof. dr. Jan Veenhof (promotor) en prof. dr. Ulrich Gäbler (copromotor). Ook aan landelijke studietoelagen en aan het Nederlands gereformeerde tijdschrift *Opbouw* leverde Ad intussen diverse bijdragen, evenals aan het evangelisch-theologische tijdschrift *Soteria*. Daarmee gaf hij er blijk van niet alleen scherp te kunnen analyseren, maar ook helder te kunnen schrijven voor een brede kerkelijke doelgroep. Het lag daarom wel min of meer voor de hand dat de Landelijke Vergadering van Doorn in 1998 besloot om Ad van der Dussen te benoemen als studiebegeleider voor

1 Liedboek. Zingen en bidden in huis en kerk, Heerenveen 2013, lied 978.

‘de dogmatologische vakken’.² De Raad van Toezicht en Advies van de TSB had destijds gehoopt hem al eerder te kunnen benoemen, maar de Nederlands Gereformeerde Kerk van Eindhoven stond aanvankelijk nog niet te juichen om haar begaafde predikant voor een derde deel van zijn tijd aan de opleiding te moeten afstaan. Het is er gelukkig wel van gekomen.

De TSB heeft bestaan tot in 2006 en werd toen omgebouwd tot de Nederlands Gereformeerde Predikantenopleiding (NGP). De bijeenkomsten van de TSB hadden altijd op zaterdagen plaatsgevonden. Eens per maand kwamen de Nederlands gereformeerde studenten van verschillende theologische opleidingen in Apeldoorn bijeen voor een preekbespreking en een lezing van een van de drie studiebegeleiders. Met de komst van de NGP werd de begeleiding in een opleiding omgezet, in nauwe samenwerking met de TUA. Vanaf dat moment kwam Ad in dienst bij de NGP als docent systematische theologie en verzorgde hij colleges geloofsleer en hermeneutiek. Daarnaast bleef hij zijn aandeel leveren in de beoordeling van preken.

In 2017 mislukten de plannen om de Theologische Universiteiten van Apeldoorn en Kampen, samen met de NGP, te laten opgaan in een nieuw op te richten Gereformeerde Theologische Universiteit. Dit was ook voor Ad, die aan het onderwijsprogramma hiervoor had meegeschreven, een teleurstelling. Spoedig daarna is ervoor gekozen om de NGP volledig te laten integreren binnen de opleiding van de Gereformeerde Kerken vrijgemaakt, met wie de Nederlands Gereformeerde Kerken zich inmiddels in staat van hereniging bevinden. Zodoende is Ad van der Dussen in augustus 2018 nog een vol jaar in dienst gekomen bij de Theologische Universiteit van Kampen (TUK). Feitelijk had hij de pensioengerechtigde leeftijd toen al bereikt. Als gemeentepredikant was Ad namelijk al in juni 2017 met emeritaat gegaan. Toch heeft hij nog graag zijn steentje bijgedragen om de Nederlands gereformeerde inbreng in de nieuwe predikantsmaster in Kampen zo goed mogelijk te helpen borgen.

Behalve binnen de context van de Nederlands Gereformeerde Kerken, is Ad ook daarbuiten theologisch actief geweest. Zo was hij enkele jaren docent hermeneutiek aan de Evangelische Theologische Faculteit te Leuven en heeft hij voor de stichting Evangelische Toerusting Afrika (en Azië) gastlessen verzorgd aan de Faculté Théologique Evangélique te Bangui, in de Centraal-Afrikaanse Republiek. Bovendien heeft hij geparticipeerd in de Raad van Advies voor het Gereformeerd Belijden van de Protestantse Kerk Nederland en was hij van 1996-2009 mederedacteur van *Soteria*, het toenmalige kwartaalblad voor evangelische theologische bezinning. De bibliografie bij deze bundel laat zien dat hij daar ook regelmatig in heeft gepubliceerd.

2 Acta Landelijke Vergadering Nederlands Gereformeerde Kerken Doorn 1998, 94.

In totaal bevat deze bundel zeventien bijdragen die op verschillende manieren raken aan het hoofdthema *Dan is het aardse leven goed*. De auteurs voelen zich ieder met Ad van der Dussen verbonden, als vakgenoot, als collega, als leerling of als vriend, en vaak zelfs dat allemaal tegelijk. Ook al heet dit officieel een afscheidsbundel, toch hopen wij dat Ad nog heel wat mooie jaren mag ontvangen om theologisch actief te blijven en zich zowel binnen de theologie als binnen de kerken te laten horen. Bovenal gunnen wij het hem van harte om, samen met zijn lieve echtgenote Connie, volop te genieten van alles wat het aardse leven goed maakt, onder een open hemel.

Kampen, 5 september 2019

Jaap Dekker
Kees de Groot
Jan van Helden

LIJST MET AFKORTINGEN

ACW	Ancient Christian Writers
ADSS	Ars Disputandi Supplement Series
AJS	American Journal of Sociology
AncB	Anchor Bible
ApSt	Apeldoornse Studies
BiInS	Biblical Interpretation Series
BSIH	Brill's Studies in Intellectual History
ConJ	Concordia Journal
COT	Commentaar op het Oude Testament
CTJ	Calvin Theological Journal
DBW	Dietrich Bonhoeffer Werke
DL	Dordtse Leerregels
FATEB	Faculté Théologique Evangélique de Bangui
GKv	Gereformeerde Kerk vrijgemaakt
HSV	Herziene Statenvertaling (2010)
ICC	International Critical Commentary
JPCC	Journal of Pastoral Care & Counseling
JRT	Journal of Reformed Theology
KD	Kirchliche Dogmatik
MT	Masoretische tekst
NBG	Bijbelvertaling Nederlands Bijbelgenootschap (1951)
NBV	De Nieuwe Bijbelvertaling (2004)
NEQ	New England Quarterly
NGK	Nederlands Gereformeerde Kerk
NGP	Nederlands Gereformeerde Predikantenopleiding
OTE	Old Testament Essays
OTL	Old Testament Library
PKN	Protestantse Kerk in Nederland
ProEc	Pro Ecclesia
SCE	Studies in Christian Ethics
SEÅ	Svensk Exegetisk Årsbok
SRT	Studies in Reformed Theology
ThRef	Theologia Reformata
TRE	Theologische Realenzyklopädie
TSB	Theologische Studiebegeleiding
TUA	Theologische Universiteit Apeldoorn
TUK	Theologische Universiteit Kampen
VT	Vetus Testamentum
WCF	Westminster Confession of Faith

WMANT	Wissenschaftliche Monographien zum Alten und Neuen Testament
wv	Willibrordvertaling (1995)
WW	The Works of John Wesley
ZAW	Zeitschrift für die alttestamentliche Wissenschaft
ZDTh	Zeitschrift für dialektische Theologie

1 GEREFORMEERDE DEUGDETHIEK

Ad de Bruijne

1 Inleiding

Op meer dan één moment heeft Ad van der Dussen een lans gebroken voor deugdethiek. Dat deed hij bijvoorbeeld in een lezing voor de Nederlands gereformeerde predikanten op 29 januari 2016 met de titel ‘De kerk als contrastgemeenschap’.¹ In die lezing schetst hij de ‘ecclesial turn’ die zich de laatste decennia voordoet in de Westerse theologie. Tegenover de moderne universaliserende tendens legt deze nadruk op de particuliere gemeenschap van de kerk en haar traditie als locus voor christelijk leven en denken. Deze gemeenschap leeft een eigen verhaal dat in contrast staat tot de narratieven van de omringende samenleving. Van der Dussen ziet aandacht voor deugden als een goede correctie op enkele gangbare protestantse accenten. Ze compenseren de eenzijdige nadruk op geboden. Ze corrigeren de suggestie die soms uitgaat van de protestantse rechtvaardigingsleer, dat christenen levenslang vooral ‘oude mens’ blijven. En ze bevrijden gereformeerde christenen van het intellectualisme dat de traditie van de Reformatie soms kenmerkt.

Daarnaast impliceert deugdethiek een bredere kijk op vorming. Vorming houdt meer in dan het ontwikkelen van tools en competenties. De gemeenschap met haar specifieke verhaal vormt het karakter van haar leden. Deugden staan in het kader van deze karaktervorming. Dit laatste punt had Van der Dussen ook al in een eerdere lezing benadrukt, waarin hij theologie typeerde als wijsheid.² Theologische vorming moet zijns inziens een habitus aanleren en op meer mikken dan op competenties en *know how*. Habitus is een van de kernwoorden uit de deugdethiek. Het duidt op een gestalte van karaktervorming waarin het morele, intellectuele, spirituele en lichamelijke samengaan. Van der Dussen ziet deze deugdehische accenten ook

- 1 Ad van der Dussen, ‘De kerk als contrastgemeenschap. Lezing voor de Nederlands Gereformeerde predikanten op vrijdag 29 januari 2016’ (ongepubliceerd).
- 2 Ad van der Dussen, ‘Theologie als wijsheid. Toespraak bij de viering van tien jaar NGP’, 27 november 2015 (gepubliceerd op www.ngk.nl/ngp).

als bijbels verankerd. Hij wijst op het oudtestamentische spreken over de ‘rechtvaardigen’ en op de ‘vrucht van de Geest’ in het Nieuwe Testament. Ook herinnert hij aan de categorie ‘wijsheid’, die betrekking heeft op wat tegenwoordig wordt aangeduid als levenskunst.

Ook ik heb bij meerdere gelegenheden aandacht gevraagd voor deugdethiek en deel in grote lijnen Van der Dussens pleidooi.³ Toch daag ik hem én mijzelf in dit opstel uit om kritisch in de spiegel te kijken. Kunnen gereformeerde theologen de deugdethiek zonder meer omarmen? In hoeverre is er plaats voor deugdethiek in een gereformeerd kader? Er zijn stemmen die dat bestrijden.⁴ En het is goed en ook lonend hun argumenten te wegen. Eerst klinken daarom in het vervolg zulke tegenstemmen. Daarop volgt een korte verkenning in de klassieke (Thomas van Aquino) en hedendaagse (Hauerwas) deugdethiek. Daarna wordt nagegaan hoe Tom Wright op dit punt het Nieuwe Testament in stelling brengt. Ten slotte voert een gesprek met de gereformeerde ethicus Guenther Haas naar een afrondende evaluatie.

2 Protestantse kritiek op deugdethiek

De ethicus Pieter Vos belegde ongeveer tien jaar geleden een congres over deugden in de morele vorming.⁵ Bij die gelegenheid waarschuwde de rooms-katholieke wijsgerig-ethicus Paul van Tongeren dat protestanten niet zomaar deugdethiek kunnen importeren. Ze zullen dan ook opnieuw moeten nadenken over enkele centrale protestantse leerstukken. Hij noemde de erfzonde en de leer van het totale bederf, en tevens de visie op de verhouding tussen rechtvaardiging en heiliging. Met haar studie *Putting on Virtue* bevestigt de ethica Jennifer Herdt deze waarschuwing. Zij beschrijft hoe kritisch het vroegmoderne protestantisme tegenover deugdethiek stond. Zij signaleert drie kenmerkende protestantse bezwaren: (a) Aandacht voor deugden strijdt met het afzien van jezelf en het zoeken van je heil buiten jezelf. Het impliceert daarom trots en eigenliefde.

- 3 Bijvoorbeeld Ad de Bruijne, ‘Christelijk leven: gaan lijken op Jezus’, in: James Kennedy en Pieter Vos (red.), *Oefenen in discipelschap. De gemeente als groeiplaats van het goede leven*, Zoetermeer 2015; voor een grondig pleidooi voor een gereformeerde deugdethiek zie Pieter Vos, ‘Calvinists among the Virtues: Reformed Theological Contributions to Contemporary Virtue Ethics’, *SCE* 28/2 (2015), 201-212.
- 4 ‘Altijd heeft ons spreken over deugden het gevaar in zich van zelfrechtvaardiging en onrealistisch optimisme’ (D.J. Steensma, ‘Morele vorming in voortgezet onderwijs’, *Kerkblad voor het Noorden* 25 maart 2011).
- 5 Destijds werkzaam aan de Gereformeerde Hogeschool Zwolle, nu aan de Protestantse Theologische Universiteit.

(b) Deugden suggereren een zekere goedheid van de mens die strijdt met de belijdenis van het radicale bederf en mensen daarom verleidt tot schijnheiligheid. (c) Deugdethiek past niet bij het 'sola gratia' en de daaraan verbonden passiviteit van de mens. Mensen kunnen ten diepste alleen aan zich laten handelen door de genadige God. Overigens laat Herdt zien dat deze protestantse kritiek grotendeels gedeeld werd door de rooms-katholieke Jansenisten. Bij beide stromingen stond volgens haar Augustinus op de achtergrond, die de deugden ooit typeerde als 'blinkende zonden'. Herdt betreurt deze vroegmoderne protestantse kritiek op deugdethiek. Deze schiep volgens haar de voedingsbodem voor de moderne seculiere moraal. Daarin draait ethiek om rationele plicht (Kant), onmiddellijk gevoel (Hume) of calculatie van nut (Mill).⁶

In veel opzichten is de analyse van Herdt trefzeker. Toch past zij met name bij de lutheraanse substroming binnen het protestantisme en bij die gereformeerden die zich in diezelfde lijn bewogen. Illustratief is de bekende uitspraak van Luther dat 'de goede werken' niet 'de goede man' maken, maar dat omgekeerd alleen een 'goede man' goede werken kan doen.⁷ Op het eerste gezicht past deze uitspraak bij deugdethiek, waarin benadrukt wordt dat het goede handelen alleen tot stand komt in de bedding van de daarvoor benodigde goede eigenschappen. Luther bedoelt haar echter juist als illustratie van zijn radicale rechtvaardigingsleer. Menselijke werken zijn altijd werken van zondaars en dus niet goed. Alleen in het licht van de rechtvaardiging van de zondaar kun je er anders naar kijken en ze 'goed' noemen. Binnen grote delen van de gereformeerde traditie ligt de situatie echter anders. Calvijn bijvoorbeeld had geen principiële bezwaar tegen deugdethiek en koos alleen uit pragmatische motieven voor een andere opzet in de behandeling van de ethiek.⁸ Dat laatste deed ook Voetius, wiens ethiek door De Niet zelfs wordt getypeerd als 'decalogistiek', maar die desondanks in de uitwerking van zijn visie royaal aandacht besteedde aan deugden.⁹ Opmerkelijk is ook Ursinus' *Schatboek* bij de *Heidelbergse Catechismus*. Daarin bespreekt hij bij elk gebod ook de daaraan verbonden deugden. Toch is deze royale oorspronkelijk gereformeerde inzet lang vergeten geweest. De gereformeerde ethiek is onder zijdelingse invloed van Kant haast

6 Jennifer A. Herdt, *Putting on Virtue: The Legacy of the Splendid Vices*, Chicago/London 2012.

7 Martin Luther, 'Von der Freiheit eines Christenmenschen, zum Dreiundzwanzigsten', in: *Weimarer Lutherausgabe WA 7, Abteilung 4 Schriften / Werke, Teil 1: Frühe Schriften und reformatorische Hauptschriften 1520/21 (einschl. Predigten, Disputationen)*, Weimar 1897.

8 J. Calvijn, *Institutie* III,6,1; vergelijk voor de verhouding Reformatie-deugdethiek J. Douma, *Grondslagen Christelijke ethiek*, Kampen 1999, 227-232.

9 Gisbertus Voetius, C.A. de Niet, *Gisbertus Voetius: De Praktijk der Godzaligheid (Ta Asketika Sive Exercitia Pietatis, 1664)*, Utrecht 1996, xxxvi.12

exclusief een gebodsethiek geworden. Niet voor niets gaf Brillenburg Wurth in het midden van de twintigste eeuw zijn correctie daarop de titel *Eerherstel voor de deugd*.¹⁰

3 Thomas als deugdethicus

Klopt de vroegmoderne protestantse kritiek op de deugdethiek? Om die vraag te beantwoorden gaat in het vervolg de aandacht eerst uit naar een passage uit de bespreking van de deugden bij Thomas van Aquino.¹¹ Verassend is dat Thomas daarin in feite ook al bezig is met de kritische vraag die protestanten later zouden opwerpen. In de denkcategorieën van zijn dagen stelt hij dat deugden in christelijk perspectief alleen maar *infusa* kunnen zijn. Alleen uit Gods genade kan een mens het goede leven ontvangen. Daarbij staat de liefde centraal, waarin mensen niet op zichzelf maar op God gericht zijn. Op het eerste gezicht strijdt dit christelijke kader echter met wat deugdethiek vanouds inhield. Deugden krijg je niet ingegoten uit genade, maar verwerf je door oefening. Daarbij gaat de aandacht als vanzelf uit naar jezelf en je eigen werken. De bestaande deugdethiek botst daarmee op de christelijke genadeleer.

Dit brengt Thomas tot een creatieve vernieuwing van de deugdethiek. Hij onderscheidt daarin twee niveaus, dat van de natuur en dat van de genade. Het valt niet te ontkennen dat mensen van nature in staat zijn door oefening een houding aan te leren. Natuurlijke potenties worden dan geactualiseerd. Thomas vindt deze houding in zichzelf nog niet de naam ‘deugd’ waard. Hij kwalificeert haar als ‘deugdelijke houding’ (*habitus virtutum*). Deugden bestaan alleen in de context van de genade. Daarbij is de mens passief en is het God die de drie bijbelse kerndeugden van geloof, liefde en hoop ingiet. Dit gebeurt zonder oefening en volledig. Volgens Thomas geldt het ‘zekere gemak’ waarmee mensen het goede doen dan ook meer de natuurlijke deugden waarbij oefening immers wel aan de orde is, dan de ingegoten deugd. Deze laatste botst als geschenk van genade toch altijd wat confronterend op het kwaad in mensen.

Tegelijk staan deze twee niveaus niet los van elkaar. Wanneer Gods genade mensen de deugd ingiet, ontvangen juist hun geactualiseerde natuurlijke eigenschappen (bijvoorbeeld moed of zelfbeheersing) de ge-

¹⁰ Zacharias Ursinus, David Pareus, Festus Hommius, Johannes Spiljardus, Johan van den Honert, J. van der Haar, *Het Schatboek Der Verklaringen Over De Heidelbergse Catechismus: Uit De Latijnse Lessen Van Zacharias Ursinus Opgemaakt*, Dordrecht 1977; G. Brillenburg Wurth, *Eerherstel van de deugd*, Kampen 1958.

¹¹ Thomas Aquinas (Jeffrey Hause, Claudia Eisen Murphy, red.), *Disputed Questions on Virtue*, Indianapolis 2010, 54-64.